

OD USUDA POVIJESTI DO FATALNE GREŠKE: HRVATSKA HISTORIOGRAFIJA O STRADAVANJU I ISELJAVANJU TALIJANA ISTRE I RIJEKE

Franko DOTA

Sveučilište u Rijeci

UDK: 323.281(497.5-3 Istra=131.1)“194“

314.745.3-054.74(497.5-3 Istra=131.1)“194“

UDC: Pregledni rad

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, Jugoslavija, Hrvatska, Italija, Istra, talijanska iseljavanja, „fojbe“, hrvatska historiografija.

Autor ovog rada prati dominantne i najistančanije elemente diskurzivnih i narativnih struktura u hrvatskoj historiografiji vezano uz fenomen poznat kao „fojbe“ (smaknuća Talijana u Istri tijekom i nakon drugog svjetskog rata) te „talijanski egozdus“ (prisilne selidbe nakon rata). Tekst sažima neke od zaključaka iz knjige napisane na istu tematiku te objavljene u Hrvatskoj 2010. godine.

Ovaj je rad pregled najznačajnijih hrvatskih historijskih tekstova koji govore o problematici stradavanja i iseljavanja Talijana u Istri i Rijeci za i nakon Drugog svjetskog rata.¹ Namjera analize tekstova nije bila samo uočiti ionako očekivane razlike u interpretaciji događaja, već uočiti njihovu diskurzivnu i narativnu strukturu, s naglaskom na njihovu ideologičnost. S metodološkog stanovišta neće dakle biti bitna historijska verifikacija tih radova, ili pak vjerodostojnost korištenih izvora, akademska relevantnost pojedinih autora i autorica, već će u središtu analize biti tekstualna obilježja iz kojih je moguće uočiti različite narativne strategije korištene u prikazu istih događaja, s naglaskom na njihovu

¹ Članak je izvadak iz moje monografske studije objavljene 2010. godine pod nazivom *Zaraćeno poraće – konfliktni i konkurentski narativi o stradavanju i iseljavanju Talijana Istre* (Srednja Europa, Zagreb, 2010.) te je u ponešto sažetijoj formi izložen na međunarodnom znanstvenom skupu *Sjevernojadranski povijesni panoramogram s temom Povijesne poveznice 1921.-2011.* 7. listopada 2011. godine na Filozofskom fakultetu u Rijeci.

ideološku dimenziju i političku upotrebu povijesti. U obzir će se uzeti korišteni termini, imenovanje zbivanja i historijskih subjekata, opis njihova ponašanja, uloge koje im se dodjeljuju u historijskom narativu, i naposljetku eksplicitni, a još i više implicitni, etički sud koji se o njima izriče.

Stradanja i iseljavanja Talijana

Na početku smatram potrebnim ponuditi definicije koncepata čiji sam razvoj i upotrebu pratio u hrvatskoj historiografiji, a odnose se na koloplet zbivanja koje se tradicionalno naziva “fojbe” i “egzodus Talijana Istre i Rijeke”.

Određen broj stanovnika talijanske nacionalnosti smrtno je stradao izvan izravnih vojnih okršaja u vrijeme rujanskog ustanka 1943.² i za okupacije Trsta i Gorice od 1. svibnja do 12. lipnja 1945. Nasilja i likvidacija je bilo i kasnije, u doba jugoslavenske vojne uprave nad Istrom, premda u manjoj mjeri, do sporazuma o miru (1947.), i u Zoni B do Londonskog memoranduma (1954.). Pojedinci su izgubili život na različite načine: u odmazdama i suđenjima narodnih vlasti, likvidacijama nakon masovnih uhićenja fašističkih vođa te potencijalnih, stvarnih ili tako percipiranih oponenta jugoslavenske politike aneksije Julijske krajine; u privatnim obračunima i osvetama; represalijama Ozne (jugoslavenska obavještajna služba koja djeluje i kao tajna politička policija, u praksi je imala ključnu ulogu u “obračunu s narodnim i klasnim neprijateljem”); u zarobljeničkim logorima ili na putu do njih zbog iscrpljenosti, loših uvjeta života, neishranjenosti, zaraznih bolesti ili okrutnog postupanja.

Na istraživanjima utemeljene talijanske procjene govore da je u rujnu 1943. u Istri stradalo između 500 i 700 osoba, uglavnom poznatih fašista ili lokalnih uglednika i moćnika. Hrvatski autori skloniji su brojcima od oko 200 do 350 ubijenih. Od svršetka rata, odnosno u vrijeme vojne okupacije Istre u svibnju 1945. i u narednim mjesecima osuđeno je na smrt po kratkom postupku u ideološkim i političkim suđenjima ili je umrlo u logorima ukupno dvije do četiri tisuća Talijana, uglavnom iz Trsta, Gorice, njihove okolice i Rijeke.

2 Odmah po objavi vijesti o kapitulaciji Italije 8. rujna 1943. hrvatsko i slovensko stanovništvo Istre pod vodstvom aktivista Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP) diglo se na nacionalni i antifašistički ustanak. U trenutku rasapa talijanskih državnih vlasti te institucionalnog i vojnog vakuuma, partizanske jedinice preuzele su kontrolu nad gotovo cijelim poluotokom. Ključan trenutak bila je Odluka Okružnog NOO-a za Istru od 13. rujna kojom se proglašava sjedinjenje pokrajine s «maticom» Hrvatskom.

Obračun s političkim i ideološkim neprijateljima i val poratnog nasilja u Julijskoj krajini dio je šire politike koju je KPJ provodila na cijelom teritoriju Jugoslavije. Razlika, specifičnost zbivanja u Trstu, Istri i Rijeci je u tome što se radilo o teritoriju koju je vojno okupirala jugoslavenska vojska s namjerom buduće aneksije, i što se radilo o uglavnom pripadnicima nejugoslavenske nacije na teritoriju na kojemu su Slovenci i Hrvati više od dvadeset godina bili izloženi fašističkom i talijanskom državnom teroru. Iz tih specifičnosti proizašle su kasnije oprečne historiografske interpretacije po kojima se osim odmazde i obračuna s fašistima, radilo i o političkim likvidacijama i represiji s ciljem eliminacije oponenta aneksije, kao i one koje tvrde da se u osnovi radilo o obračunu koji ima elemente nacionalnog sukoba pa time i o nacionalno motiviranim likvidacijama.

Od pada fašizma, a osobito od kraja rata pa sve do 1955. godine, između 80 i 90 posto prijeratnih stanovnika talijanske nacionalnosti, oko polovica svih prijeratnih stanovnika regije, iselio je iz Istre, Rijeke i Zadra. Ogromnu većinu iseljenika čine autohtoni Talijani. Na istraživanjima utemeljene procjene govore o 200 do 250 tisuća iseljenika (do 300 tisuća pribroje li se i međuratni doseljenici i “uvezeno” administrativno i vojno osoblje), uključujući i osobe slovenske i hrvatske nacionalnosti. Hrvatski radovi redovito spominju, kako ih se naziva, “talijanizirane Hrvate i Slovence”. Kvantitativne analize i procjene iseljenih Talijana kao i njihova klasifikacije u grupe predmet su polemika u javnim raspravama, a u historiografskim djelima mogu je pronaći vrlo različite procjene. Istarska enciklopedija (Marino Manin) navodi “220 000–225 000 ljudi, odnosno 188 000 iseljenika s područja koje je pripalo Hrvatskoj”.³ Unatoč polemikama u recentnoj hrvatskoj historiografiji prevladala je brojka od 200 do 250 tisuća. U talijanskim ezulskim publicističkim radovima parahistoriografskog karaktera neutemeljena uvećavanja do razmjera od 350 tisuća (Flaminio Rocchi) ili čak 450.000 (Luigi Papo) imaju ideološku funkciju dokazivanja masovnosti, epohalnosti, katastrofičnosti “egzodusa”, veće odgovornosti za “krivce”, dok je na jugoslavenskoj strani do 1980-ih umanjivanje brojki (na 100 do 150 tisuća) moglo služiti u svrhu umanjivanja važnosti “egzodusa” i time odgovornosti jugoslavenskih poratnih vlasti. Od kvantitativnih realnih izračuna, važnije se čine razmjerne brojke, odnosno odgovor na pitanje tko odlazi (gotovo cijela autohtona talijanska nacionalna komponenta) i koje su posljedice (gotovo potpuni nestanak

3 *Istarska enciklopedija*, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2005, *sub voce* “Egzodus”. Brojka odgovara detaljnim izračunima dobivenih temeljem demografsko-statističke analize: V. ŽERJAVIĆ, “Dosljevanja i iseljavanja s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju 1910.-1971.”, *Društvena istraživanja*, II/62 (1993), 631-55.

talijanske prisutnosti u Istri i nastanak politički organizirane ezulske zajednice u Italiji).⁴

Jugoslavija i Hrvatska: od Partije do Nacije

Kao i u svim zemljama koje su bile zahvaćene Drugim svjetskim ratom i u Jugoslaviji službena politika sjećanja, javne komemoracije, te institucionalna i akademska historija promovirale su i diseminirale formativne velike narative kojima je pripovijedana okosnica “oslobođenje” ili “pobjeda”. Utemeljujući mitovi socijalističke Jugoslavije i njezinoga političkoga identiteta uporište nalaze u antifašističkom i narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji: podizanje na ustanak među prvima u Europi, oslobođenje zemlje vlastitim snagama, zemlja obnovljena u herojskoj borbi svih jugoslavenskih nacija i nacionalnih manjina (naroda i narodnosti) zahvaljujući “bratstvu i jedinstvu” i “vodstvu Komunističke partije na čelu s Titom”. U konstrukciji tog ratnog narativa i iskustvo na istarskom prostoru u potpunosti je uklopljeno u dominantnu jugoslavensku matricu: slovensko i hrvatsko stanovništvo diglo se na ustanak protiv stranog okupatora i protiv fašizma te pobijedilo u pravednoj i poštenoj borbi pod vodstvom KPJ. I ovdje, kao i u svim zemljama s komunističkom vlašću, “režim je osjećao potrebu da legitimira nasilni dolazak na vlast oslikavajući svoju pobjedu kao historijsku nužnost”.⁵ U jugoslavenskoj interpretaciji radi se o prostoru koji nužno i “prirodno” pripada Jugoslaviji pa o aneksiji ili okupaciji ne može biti riječi, već se koriste kvalifikacije kao što su “oslobođenje” i “borba za pravedne granice nove Jugoslavije”. Talijanski fašisti su zaslužno kažnjeni, Talijani koji su se pridružili NOP-u nagrađeni, a ostalima je dana prilika da ostanu živjeti u socijalističkom društvu u kojemu im je zagarantirana nacionalna ravnopravnost. U povijestima Istre dugoga trajanja ta su zbivanja u institucionalno oblikovanim narativima prikazana kao trenutak dovršetka nacionalne borbe na sjevernom Jadranu.

Premda se od sredine šezdesetih godina “totalitarna diktatura počela mijenjati u autoritarnu s tendencijama prema demokratizaciji”⁶ u utemeljujuće

4 Usp. Raoul PUPO, “L’esodo dei giuliano-dalmati”, u: Grupa autora, *Dall’Impero austro-ungarico alle foibe*, Torino: Bollati Boringhieri, 2009, 195-210.

5 N. BUDAK, “Post-socialist Historiography in Croatia since 1990”, u: *(Re)writing history. Historiography in Southeast Europe after Socialism*, U. BRUNNBAUER (ur.), Berlin: Lit Verlag, 2004, 130.

6 K. SPEHNJAK i T. CIPEK “Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945.-1990.”, *Časopis za suvremenu povijest*, XXXIX/2 (2007.), 264.

mitove nije se moglo, niti smjelo dirati, a monopol komunističke političke elite na formiranje politike sjećanja i na historiografske politike opstao je do sredine osamdesetih. Tek u zadnjem desetljeću postojanja Jugoslavije se u javni prostor probijaju prvi glasovi koji preispitivanjem službene historije NOB-a, posebice polemikama o broju žrtava i o zločinima koje je stvarno ili navodno počinila NOVJ pod vodstvom komunista i o poratnom nasilju kao metode preuzimanja vlasti. Pod tim pritiskom počinju se urušavati ratni mitovi, čime se dovodi u pitanje nepogrešivost i moralna superiornost ratnog komunističkog rukovodstva i time udara u glavni izvor historijske legitimacije tadašnje vlasti. Otvaraju se takozvana “prešućena” ili “tabuizirana” pitanja, najviše u tisku, parahistoriografskim radovima i književnosti, a malo ili nimalo u akademskoj historiografiji.

Krizne osamdesete jesu počele nagrizati mitove NOB-a, ali nisu ozbiljno ugrozile nacionalno-antifašističku viziju Drugog svjetskog rata u Istri i Rijeci. Žrtve komunističke represije tamo nisu bili Hrvati, a rat je uz socijalizam donio i nacionalno oslobođenje koje je i u novom ideološkom poretku, s nacijom u središtu, moralo zadržati pozitivnu vrijednosnu valenciju. Raspadom ideološkog poretka jugoslavenskog socijalizma, raspali su se i njegovi nosivi mitovi. Nova nacionalna elita na demonizaciji jugoslavenskog iskustva, revalorizaciji alternativnih i konkurentskih sjećanja traži markere novog nacionalnog identiteta. Pojava političkog pluralizma počela je utjecati i na historiografiju koja se uključuje u detabuizaciju “prešućivanih” i “zabranjenih” tema, među njima i talijanskog pitanja u Istri nakon rata.

Antifašizam je opstao kao važan stup istarskog regionalnog identiteta i od početka 21. stoljeća biva uklopljen u revaloriziranu i europeiziranu varijantu hrvatske antifašističke povijesti Drugog svjetskog rata koja se ustaljuje dolaskom na vlast proeuropskih demokratskih političkih skupina u 2000. U Hrvatskoj je, premda s osjetno manjim žarom i u podosta prorijeđenim razmacima u usporedbi s jugoslavenskim razdobljem, korpus sjećanja na ustanak u rujnu 1943. godine, antifašističku borbu i priključenje Istre zadržao svoju funkcionalnost i komemorativni značaj.

Jugoslavenski tabu (1945.-1980.)

Šutnja i relativizacija kao strategije negacije i zaboravljanja žrtava talijanske nacionalnosti i problematike odlaska Talijana, glavno su obilježje službene jugoslavenske historiografije i autora koji su pisali o međunacionalnim odnosima

u Istri za i nakon Drugog svjetskog rata. O sudjelovanju dijela istarskih Talijana u Narodnooslobodilačkom ratu (NOR) pisalo se mnogo, u znaku “talijansko-(jugo) slavenskog bratstva” i međunacionalne jednakosti koju su proglasile poslijeratne vlasti. Posljedica je to od strane institucija i medija “standardiziranih narativa” koji cenzuriraju diskurse o nacionalnim podjelama zatomiujući iskaze o međuetničkoj mržnji i ratnom i poratnom nasilju. Ta strategija primjenjuje se u prvom redu na konstitutivne jugoslavenske nacije, a onda prenosi i na ostale “narodnosti”, pa stoga i na međunacionalne odnose u Istri. Diskursi koji afirmiraju međunacionalnu suradnju u Istri usmjereni su na preoblikovanje Talijana koji su ostali u pravedne i hrabre partizanske suborce.⁷ O djelovanju drugih talijanskih antifašističkih grupa malo se piše, ili ih se pak prikazuje kao skupine vezane uz talijansku iredentističku nacionalnu politiku koja je opstala i nakon pada fašizma. Pitanje tzv. “fojbi” nije ni dotaknuto, kao ni ono iseljavanja talijanskog stanovništva.

Enciklopedija Jugoslavije, njezino prvo izdanje koje počinje izlaziti 1960. godine, može poslužiti kao izvor službene povijesti. Natuknicu *Trst* napisao je slovenski povjesničar Janko Jeri, u to doba najveći autoritet za jugoslavensko-talijanske odnose u 20. stoljeću i Tršćansko pitanje. U jezgrovitom prikazu opširno se osvrnuo na poslijeratne pregovore između dvije zemlje oko razgraničenja, ali ni riječju ne spominje iseljavanje.⁸ U prikazu talijansko-jugoslavenskih političkih odnosa od 1945. do 1970. (u osmom svesku *Enciklopedije* objavljenom 1971.) nasilje nad talijanskim stanovništvom i odlazak većeg dijela Talijana nije spomenuto. Pažljivim čitanjem teksta razotkrivaju se duboko usađeni ideologemi: pravednost oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije u ratu; Istra kao prirodno hrvatski i slovenski nacionalni teritorij; miroljubiva narav jugoslavenske vanjske politike nakon rata.⁹

7 Kao ogledni primjer takvog narativa može poslužiti: G. SCOTTI i L. GIURICIN, *Crvena zvijezda na kapi nam sja. Borbeni put talijanskog bataljona Pino Budicin i Talijana Istre i Rijeke u Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije*, Rijeka: SUBNOR, 1979. (prijevod s talijanskog: *Rossa una stella*, Rijeka-Rovinj: CRS-Unione degli Italiani dell'Istria e di Fiume, 1975.). Usp: T.A. SMITH, “Remembering and Forgetting a Contentious Past: Voices From the Italo-Yugoslav Frontier”, *American Behavioral Scientist*, 51/10 (2008), 1542 i dalje: “U Istri je izdavanje tiskovina komunističke i jugoslavenske propagande na talijanskom jeziku započelo još za rata. [...] Ilegalni tisak počeo je konstruirati kontrarnativ nacističkom i fašističkom diskursu o rasnoj superiornosti” promovirajući ideju slavensko-talijanskog bratstva, suradnje i zajedničke antifašističke borbe, te integracije istarskih Talijana, kao nacionalne manjine, u poslijeratno socijalističko društvo.

8 *Enciklopedija Jugoslavije*, Vol. VIII, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb 1971, *sub voce*: “Trst”.

9 *Enciklopedija Jugoslavije*, Vol. VIII, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb 1971, *sub voce*: “Talijansko-jugoslavenski odnosi”.

U šezdesetim i sedamdesetim godinama prevladana je napetost oko granice. U isto vrijeme lagano popušta i ideološka prenapregnutost jugoslavenskog socijalističkog režima pa se o nekim temama iz bliske prošlosti može nešto slobodnije, zapravo manje dogmatski pisati, uz uvjet da “čistoća NOB-a” ostane neokrnjena.

Većeslav Holjevac jedini je visoki hrvatski komunistički dužnosnik koji se u tom razdoblju osvrnuo na razloge i razmjere odlaska Talijana iz Istre. On je 1967. godine, u vrijeme objavljivanja njegove knjige *Hrvati izvan domovine*, u kojoj se u jednome poglavlju bavi i Hrvatima u Italiji pa posljedično i onima koji su otišli nakon rata, još bio u vrhu Saveza komunista Hrvatske. Neposredno nakon rata Holjevac je bio zapovjednik jugoslavenske vojne uprave u Istri. Većina shvaćanja prožeta je relativizacijom brojki i uzroka “egzodusa”, čime se postiže ekskulpacija jugoslavenskih vlasti, te obojena klasnim determinizmom i nacionalnim shematizmom, i inače svojstvenom javnom diskursu jugoslavenskog socijalizma.¹⁰ Razloge odlaska Talijana, osim u izgubljenoj klasnoj i ekonomskoj dominaciji, Holjevac relativizira i tvrdnjom da je njihova prisutnost bila uglavnom u gradovima u koje su se naselili u doba austrougarske i talijanske vlasti. Umanjujući autohtonost otišlih Talijana, umanjuje se i simbolički značaj njihova odlaska. Njihov odlazak iz Istre, “povratak u domovinu”, kako se kaže, vraća “povijesni prirodni poredak”, odnosno čvrstu slavensku većinu. Istodobnim ukazivanjem na odlazak Hrvata, anulira se moguća sumnja u nacionalističku potku “egzodusa”. Istovjetni argumentativni model prisutan je i u talijanskoj literaturi iredentističkog predznaka, ali su uloge obrnute: Talijani su vjekovni i autohtoni stanovnici Istre, a Slaveni su tamo doseljeni u sklopu politika repopulacije Mletačke Republike od 16. stoljeća, i austrijske antitalijanske politike u toj regiji u 19. stoljeću.¹¹

Hrvatska ratna memoaristika nije polemizirala s optužbama iz Italije za nasilje, odmazde i ubojstva u Istri, niti je ulazila u izravnu konfrontaciju s autorima tršćanske militantne historiografije, uz poneku rijetku iznimku, poput Ljube Drndića, jednog od partizanskih vođa Istre, koji se u svojoj knjizi sjećanja na rat, objavljenoj 1978. godine, ipak odlučio osvrnuti i na problematiku stradavanja Talijana. U Labinu su u rujnu 1943. “po direktivama komande mjesta uhapšeni

10 V. HOLJEVAC, *Hrvati izvan domovine*, Zagreb: Matica Hrvatska 19682, 327-342.

11 Usp. M. VERGINELLA, “Radici dei conflitti nazionali nell’area alto-adriatica”, u: *Dall’Impero austro-ungarico alle foibe*, nav. dj., str. 15 “U domovinskoj literaturi tršćanski Slovenci oslikavani su kao narod uzurpatora u talijanskom gradu. Na analogan način, sa slovenske strane su Talijani, pogotovo oni doseljeni iz Kraljevine Italije, prikazivani kao krakovi hobotnice koja guši slovensko stanovništvo u gradu”.

okorjeli labinski fašisti i špijuni koje je stigla i zaslužena kazna”.¹² Suđenja su bila legitimna. Ekscesi su razumljivi u tim uzavrelim ratnim prilikama.¹³ Pristup je u okvirima narativa službene historije: radi se o pravednoj (u ime naroda) osudi “okorjelih fašista” (i samo njih), bili oni Talijani ili Hrvati (nacionalni motivi su isključeni). Priznaje se da je bilo ekscesa, ali je njih “bilo gotovo nemoguće izbjeći”, dakle nema plana, organizacije ili masovnosti.

U šezdesetim i sedamdesetim godinama izrasla je prva generacija profesionalnih povjesničara koji sustavnije pristupaju istraživanju NOR-a u Istri u Rijeci (Herman Buršić, Vinko Antić, Mario Mikolić, Antun Giron, Dražen Vlahov i drugi). No, oni ostaju omeđeni, uvjetovani i određeni ideološkim okvirima pravovjernog pogleda na cjelokupni NOB i zadržavaju isključiv afirmativni stav u odnosu na djelovanje KPJ. Ne dotiču se onih zbivanja koja bi na bilo koji način mogla ugroziti ugled NOB-a ili srušiti tada već učvršćene mitove o međunacionalnoj suradnji i progonu isključivo fašista. Redovito se izostavlja se shvaćanje po kojemu je Istra “sporni prostor”, regija koja je slično kao i mnoge druge mogla pripasti ovom ili onom nacionalnom i/ili državnom prostoru.

Tiha detabuizacija (1980.-1992.)

U kontekstu djelomične liberalizacije javnog prostora, od sredine 1980-ih godina u Jugoslavije se moglo nešto otvorenije nego ranije progovoriti i o dotad tabuiziranim temama. U sklopu otvaranja problematike komunističkih zločina i represije prilikom preuzimanja vlasti 1945. godine počinje se načimati i tema nasilja nad talijanskim stanovništvom i o iseljavanju, ali o tome nisu prozborili povjesničari, nego književnici. Na tragu ranijih tekstova i dalje će prevladavati teza o dobrovoljnoj naravi “egzodusa” i eventualno lošim gospodarskim prilikama koje su mnoge nagnale na odlazak.

Lokalni tisak, posebno na talijanskom jeziku, postao je prvo mjesto gdje se počelo pisati o sudbini talijanskog stanovništva Istre i Rijeke nakon rata. Povjesničar Luciano Giuricin je u prosincu 1980. godine u listu Unije Talijana Istre i Rijeke *La Voce del Popolo* i potom 1982. godine u dvotjedniku *Panorama*¹⁴ objavio osvrt na obimni zbornik o “egzodusu” koji je netom bio izašao u Italiji (C.

12 Lj. DRDNIĆ, *Oružje i sloboda Istre (1941-1943)*, Zagreb-Pula: Školska knjiga-Glas Istre, 1978.

13 Isto, 323-324.

14 L. GIURICIN, “*Su La Storia di un esodo senza imbarazzi*”, *Panorama*, XXXII/3 (1982.), 29-33.

Colummi et al., *Storia di un esodo. Istria 1945-1956*, IRSML FVG, Trieste 1980). Recenzija je na hrvatskom jeziku, “iako ne bez već uobičajenog nepovjerenja i nemalo prepreka”¹⁵ kako je kasnije navodio autor, izašla 1986. u riječkim *Dometima*.¹⁶ Giuricinov je tekst, uz osvrt na zbornik *Povijest jednog iseljavanja*, i prvi autorski historiografski sažeti prikaz prilika u poslijeratnoj Istri i uzroka iseljavanja Talijana na hrvatskom jeziku.

Riječki suradnik ljubljanskog *Dela* i publicist Goran Moravček 1990. godine je objavio knjigu koja svojim naslovom poručuje da progovara o “prešućenoj povijesti” grada Rijeke.¹⁷ Tim naslovom inaugurira se novi diskurzivni segment, koji će biti prisutan u većini radova od devedesetih: ideja da se radi o nečemu prešućenom, cenzuriranom, nepravedno gušenom i skrivanom i potreba da se to razotkrije. Uzroke odlaska Talijana i “velikog broja Hrvata”, prema Moravčeku valja tražiti u strahu od odmazde koji iz grada tjera istaknutije fašiste i doseljenike iz raznih krajeva Italije u doba fašizma kao i u ideološkoj nemilosrdnosti “komunističkog nacionalizma koji je iz Rijeke otjerao oko dvadeset tisuća ljudi”. Toposi Moravčekove naracije su izrazito ideološki i ahistorijski: usud povijesti, nesreća, ispražnjeni grad, sudbina malog čovjeka, patnja, gubitak doma, grad lišen jednog svog identiteta.

Odgovornost, premda to autor nikada ne kaže izrijekom, je obostrana, ali nije svaljena na pojedine nacije ili nacionalizme, već na oba aparata državne (talijanske i jugoslavenske) vlasti i njihove ideologije (fašizam i komunizam). Moravčekovo upiranje u totalitarne ideologije kao krivce, uklapa se u tada raširenu diskurzivnu matricu kritike svake ideologije kao pogubne po slobodu i napredak, izraslu u trenutku sloma socijalističkog poretka i uvjerenja da treba težiti deideologiziranom društvu, ali je i njegov pristup isto tako isključiv i (nacionalno) ideološki.

Stoljetni nacionalni jaz, uljudbena opreka između romanstva i slavenstva, urbanog i ruralnog koja se konkretizira u dihotomiju talijanski grad-hrvatsko selo, nepremostiva etnička distanca, Istra kao prostor vječne nacionalne borbe, u žarištu su pristupa Milana Rakovca, istarskog novinara i pisca, koji se serijom članaka u tjedniku *Danas*, u ljeto 1990. godine, osvrnuo na uzroke i posljedice odlaska Talijana. Talijansko pitanje iz Rakovčeve perspektive izrasta ne toliko

15 L. GIURICIN, “L’esodo istriano, fiumano e dalmata nella storiografia croata”, u: *Esodi: trasferimenti forzati di popolazione nel Novecento europeo*, M. CATTARUZZA, M. DOGO i R. PUPO (ur.), Napoli: Edizioni scientifiche italiane, 2000, 282.

16 L. GIURICIN (1986) “O Povijesti jednog iseljavanja bez ustezanja”, *Dometi*, XIX/4 (1986.), 47-56.

17 G. MORAVČEK, *Rijeka – prešućena povijest*, Rijeka 1990.

izvana, iz politike Rima i Beograda, već iznutra, iz istarske historijske posebnosti, na koju su se sručile nedaće rata i porača. Dok Moravček prednost daje političkim i ideološkim oprekama, Rakovac je više usredotočen na one nacionalne:

“Osvetnički šćavunski bijes, koji je eksplodirao kroz masovne egzekucije “neprijatelja i fašista” po istarskim jamama [...], šćavunska surovost i sirovost, neumoljive revolucionarne metode poslije rata [...] izazvali su opći zazor i strah među Talijanima, iako je na tisuće njih, komunista, partizana, građanskih proletera također revno i oštro sudjelovalo u tome. Ništa bolje nisu se osjećali ni Hrvati. Ali valja naglasiti da su te surove političke, policijske, socijalne metode, dosoljene još i našim šćavunskim trijumfalizmom punim prijezira za “Latine i talijanaše”, kojim su tjerale, naročito Talijane, da napuste rodnu grudu [...]”¹⁸

Ništa manje, po Rakovcu, nije bila odgovorna talijanska politika i njen kulturni rasizam zbog kojeg nije podnijela gubitak dominacije, te je ona, iz tog gledišta, aktivno pripomogla odlasku istarske talijanske zajednice.¹⁹ Pitanje je li novi jugoslavenski režim namjerno i smišljeno provodio izgon Talijana, Rakovac ostavlja otvorenim, ali odgovornost na koncu nalazi i u oba centra političke moći, u Rimu i u novoj jugoslavenskoj vlasti. Njihove su pobude u mnogome nacionalističke: “Naš režim gledao je da što više ljudi napusti Istru, ali je tu njegovu strategijski opravdanu želju, bez da on sam makne i malim prstom, svim sredstvima naročito provodila istarska *talijanska elita*, uz sudjelovanje Italije”.²⁰ Mali (talijanski) čovjek bio je žrtva osjećaja (izgubljene) civilizacijske i povijesne nadmoći, loše politike talijanske vlade, nasilne politike jugoslavenskog režima, ali je u konačnici ipak sam odabrao napustiti svoju zemlju i time pridonio osobnom i kolektivnom “nacionalnom (samo)ubojstvu”, kako Rakovac sintetizira bit egzodusa. Stavljanjem prefiksa *samo-* u zagrade Rakovac, pomičući dotad dominantnu diskurzivnu matricu, balansira između teze o dobrovoljnom izgonu i progону.

U osamdesetima o zbivanjima iz rujna 1943. izravnije progovorili su neki od vođa i organizatora NOP-a u Istri, a najopsežniji osvrt je ponudio Dušan

18 M. RAKOVAC, “Iseljena Istra: Dvostruko etničko oranje”, *Danas* 31. srpnja 1990., 65.

19 M. RAKOVAC, “Iseljena Istra: Duša jača od vlasti”, *Danas* 7. kolovoza 1990., 64.

20 Isto.

Diminić.²¹ Njegov je prikaz na tragu prijašnjih službenih stavova, s time da u narativ počinje ulaziti motiv “nepotrebnog nasilja” i “pojedinačnih ispada” koje se u ratnim prilikama događa. Također, rat kao “ljudska tragedija” postaje novi motiv hrvatskih tekstova i polagano zasjenjuje i zamjenjuje “partizanski trijumfalizam”. I Diminić naglašava da su ubijeni bili “fašisti, međutim, bilo je i talijaniziranih Hrvata”, pa prema tome nasilje nema nacionalni, već politički i eventualno emocionalni (osvetnički) karakter. Opisan je i jedan od egzekutora, čime izgređnici prvi puta dobivaju lice. Personifikacijom se provodi i individualizacija krivnje na pojedinca (i njemu slične) kojeg je okrutnost rata dovela do sadizma.²² Pojedinačne su pobude u takvom konstruktivnom iracionalne ili patološke pa izostaje kolektivna odgovornost. Odriče se pomisao da bi cijeli pokret trebao snositi neki oblik odgovornosti. Nasilje je podvedeno pod tužno i tragično, ali “shvatljivo” u ratnim prilikama, jer se u svim ratovima takve stvari događaju.

Intelektualci, novinari, publicisti i književnici otvorili su temu “fojbi” i “egzodusa” kroz diskurs kritičan prema NOP-u, naročito prema poslijeratnoj vlasti Komunističke partije i njenom nasilnom i ideološki dogmatskom modelu preuzimanja vlasti. Uključili su se na taj način u politiku historijske revizije Drugog svjetskog rata i jugoslavenskog socijalističkog iskustva koji je od sredine osamdesetih zadobio dvojaku ulogu: argumentirati rivalitet i konkurenciju komunističkih nacionalnih (republičkih) rukovodstava otvaranjem kontroverznih i konfliktnih tema iz Drugog svjetskog rata; i delegitimirati nosive ideološke stupove komunističke elite na vlasti na čemu najviše rade socijalizmu i Jugoslaviji opozicijske skupine. Pored “velikih” tema poput Jasenovca, Bleiburga, Golog otoka, Hrvatskog proljeća, talijansko pitanje ostalo je ipak na margini i nije nikada izazvalo duboke lomove u javnoj memoriji i historiografiji. Pripadnici istarskog NOP-a u opredijeli su se pak za diskurs koji odustaje od potpune negacije, ali zadržava čistoću NOB-a. Kod njih je prevagnuo narativ o kažnjavanju zločinaca koje je stigla zaslužena kazna, premda je u tim legitimnim postupcima bilo grešaka i ekscesa koje se može opravdati i razumjeti izvanrednim okolnostima koje u sobi nosi svaki rat.

21 D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom notesu (1943-1945)*, Pula: Istarska naklada, 1986.

22 Isto, 25.

Kontekstualizacije i politizacije u nacionalnom ključu (1991.-2010.)

Nakon raspada Jugoslavije u novom političkom i ideološkom okružju, tabu je srušen i u Hrvatskoj i lišen dogmatskog okova socijalizma i autocenzure koja je ograničavala kritički pristup jugoslavenskoj historiji. U posljednjih dvadesetak godina bez ograničenja se u javnosti može govoriti i o žrtvama jugoslavenskih partizana za vrijeme i nakon rata, kao i o iseljavanju Talijana iz Istre. Historiografskih radova je još uvijek razmjerno malo, a cjelovita monografija ne postoji, ni o likvidacijama ni o iseljavanju Talijana. Postojeći su radovi plod nacionalne historiografije, nerijetko kroatocentrične, koja je pritom prisiljena polemizirati, gdje gdje se i nadmetati, s talijanskom “ezulskom” interpretacijom ovih događaja. Komunistička ideološka potka je otpala, ali, opstala je ona nacionalna.

Dva povjesničara starije generacije, Antun Giron i Mario Mikolić, koji su se i ranije bavili ratnom problematikom Istre i Rijeke, u svojim recentnijim radovima, nastalim u promijenjenom političkom okružju, zastali i na temi fojbi. Ti su radovi “hrvatski pogled” i njihova misao vodilja ostaje ona o “oslobođenju Istre i Rijeke od tuđinske vlasti”. Pobija se interpretacija likvidacija i represija po nacionalnoj pripadnosti, a inzistira se na smrti, sa ili bez osude, na osnovi počinjenja zločina, suradnje s okupatorom ili političkog djelovanja suprotnog onome interesima i naumima KP i jugoslavenskog državnog rukovodstva. Teza o političkoj i/ili ideološkoj osnovi progona i nasilja, koja se od ranih devedesetih počinje sve češće javljati u hrvatskom tisku, dobiva svoju historiografsku valorizaciju. “Čistoća NOB-a” i “nepogrešivost KP” više nisu ideološke okosnice novoga hrvatskog društva u uvjetima nacionalne državne nezavisnosti. Ipak, ne dira se “opravdane nacionalne zahtjeve”, “čistoću antifašizma” i “nacionalnog pokreta” za emancipaciju Hrvata Istre te “borbu za pravedne (nacionalne) granice”, kao što se ne otvara pitanje odgovornosti na nacionalnoj osnovi. Napor u pravcu historijske kontekstualizacije nasilja u rujnu 1943., doveo je do napuštanja ranijih teza o “pojedinačnim ekscesima”. Prihvaća se osvetnička narav toga nasilja, uglavnom politički ili socijalno motivirana. Ubijeni su “krivi” za prethodna mnogo teža i dugotrajna zlodjela. Ističe se da je bilo grešaka u kojima su stradali i nevini, što se opravdava kaotičnim stanjem, ratnim prilikama, nepripremljenosti, osobnim obračunima.

Tako, primjerice Antun Giron u opsežnoj studiji *Zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom ratu*²³ tvrdi kako su po dizanju ustanka nakon kapitulacije

23 A. GIRON, *Zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom ratu*, Rijeka: Adamić, 2004, 205-207, kao i navodi u nastavku.

Italije, partizanska zapovjedništva mjesta provela su niz uhićenja “svrgnutih nositelja talijanske vlasti i istaknutih članova Fašističke stranke” i to ne kao čin samovolje lokalnih komanda ili pojedinaca, već na temelju odluka središnjih organa NOP-a Istre. Uhićenima se trebalo suditi nakon rata, ali nakon vijesti da su se neke skupine fašista pridružile Nijemcima u napadima na partizane “zaredala su se pogubljenja zatočenih” od kojih je “najveći broj bačen u *fojbe*” (kurziv u izvorniku). Giron odbacuje tvrdnju da je postupak partizanskih zapovjedništava bio faktički obračun hrvatskih nacionalista Istre s pripadnicima talijanske nacionalne zajednice. Međutim, “pogubljena uhićenih izvršena su bez valjanog ili čak bez ikakvog sudskog postupka”.

Mario Mikolić u poglavlju svoje knjige²⁴ posvećenom zbivanjima nakon kapitulacije Italije, i naslovljenom “Odmazde”, u traganju za glavnim pobudama i motivima nasilja prednost daje odmazdi za pretrpljeno ugnjetavanje i zločine jer “masovnih ubojstva i osveta nije bilo”. Što se suđenja tiče, Mikolić smatra da “nisu mogla biti redovna ni zbog vremena ni zbog nestručnosti partizanskih sudova.”

Marino Manin i Darko Dukovski, istraživači su istarske povijesti koji su među prvima u Hrvatskoj u posljednjih desetak godina počeli provoditi opsežna arhivska istraživanja o ovoj temi. Njih povezuje nastojanje da se ti fenomeni objasne smještanjem u povijesni kontekst i historijskom rekonstrukcijom u dugim i obuhvatnim povijesnim procesima, dakle svojevrsnom historicizacijom.

Premda su rezultati istraživanja Marina Manina nedovršeni, preliminarni osvrti²⁵ ukazuju na namjeru veće objektivizacije problematike “ljudskih gubitaka” i “partizanskih žrtvi”, kako ih naziva, na području Julijske krajine. Manin u razmatranje uvodi fenomen nasilja nove vlasti na općoj jugoslavenskoj razini, bez čega je nemoguće razumjeti zbivanja u Istri: “žrtve jama predstavljaju samo jedan segment, odnosno mali dio ljudskih gubitaka, koje je prouzročila jugoslavenska strana”, na cijelom prostoru zemlje nakon rata.²⁶ Polazeći od različitih uzroka, on pravi bitnu razliku između likvidacija 1943. i onih 1945. Prve su “uglavnom

24 M. MIKOLIĆ, *Istra 1941.-1947: Godine velikih preokreta*, Zagreb: Barbat, 2003., 96-101, kao i navodi u nastavku.

25 M. MANNIN, „O ljudskim gubicima Istre u Drugom svjetskom ratu i poraću“, u: Grupa autora, *Identitet Istre: ishodišta i perspektive*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2006, 233-52. Isti, „On Human Loses and the Exodus from Istria during the Second World War and the Post-war Period“, *Review of Croatian History*, II/1 (2006), 73-88. Isti, „Istina o fojbama“, *Jutarnji list*, 15. veljače 2007, 27-29. Slična objašnjenja Manin je ponudio i u natuknici „Jame (fojbe)“ u *Istarskoj enciklopediji*, nav. dj.

26 Isti, “Istina o fojbama”, 29.

civilne žrtve prouzročene mahom nacionalno-ustaničkim motivima i osobnim obračunima”, dok su one iz vremena završnih operacija i neposrednog poraća “prouzročene preuzimanjem kontrole na teritoriju i revolucionarnim terorom”.²⁷

Migracija je, u Maninovoj analizi, izazvana psihološkim i političkim učincima promjene granice, “činjenicom da se po prvi put u cijeloj Istri uspostavlja hrv. i slov. vlast”.²⁸ Iseljavanje su potakli i postupci jugoslavenskih vlasti i tajne policije, uvođenje revolucionarnih mjera u sve sfere društva, kao i pozivi na odlazak koji su stizali iz Italije. Iseljavanje Talijana se već ustaljenim obrascem naziva “drugim egzodusom”,²⁹ nakon onog Hrvata i Slovenaca u doba fašističke uprave. Naime, hrvatska historiografija uvela je u koncept “prvog egzodusa”, odlaska iz Istre zbog fašističke represivne politike i talijanizacije između 75 i 100 tisuća Slovenaca i Hrvata koji su većinom prebjegli u Kraljevinu SHS/Jugoslaviju. Nakon rata slijedi “drugi istarski egzodus”, onaj talijanskog stanovništva. Upisivanje predodžbe “egzodusa” (masovnog prisilnog iseljavanja iz vlastite postojbine) i u valove hrvatske i slovenske emigracije u doba međuraća događa se nakon što je istovjetni konstrukt već izgrađen u Italiji za “egzodus Talijana”. Koncept “slavenskog egzodusa” funkcionalan je u stalnoj polemičkoj tenziji ukazivanja na fašizam kao glavnog uzročnika “istarskih nedaća i tragedija”. Ukazivanje na sličnost sudbina slovenskog i hrvatskog stanovništva s onom talijanskog nakon rata doprinosi metodama balansiranja “stradanja i žrtava” na obje strane.

Dosad najsveobuhvatniju sliku istarske povijesti u Drugom svjetskom ratu i neposrednom poraću na hrvatskom jeziku ponudio je pulski povjesničar Darko Dukovski, profesor na riječkom sveučilištu.³⁰ U njegovim tekstovima dijelom su nadvladani determiniranost nacionalne i državne pripadnosti Istre i jednodimenzionalan nacionalni pogled. Dukovski rujanske dane 1943. gleda pretežno kroz prizmu “antifašističkog” i “narodnog” ustanka, a mnogo manje socijalističke revolucije i klasne borbe nego što je to bio slučaj u historiografiji do kraja osamdesetih. Uhićeni su, suđeni i likvidirani u najvećoj mjeri pojedinci koji su bili ili izravno odgovorni za ranije zločine ili su bili nositelji i simboli fašizma. Osobna osveta, neraščišćeni stari računi, razmirice oko zemlje ili neplaćenih

27 Isti, “O ljudskim gubicima”, 245-246.

28 Isto, 248.

29 *Istarska enciklopedija* (2005): “Egzodus”.

30 Darko DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice: 1943.-1955.*, Pula: C.A.S.H 2001. Isti, „Egzodus talijanskog stanovništva iz Istre 1945.-1956“, *Časopis za suvremenu povijest*, g. 23/3 (2001), 633-667. Isti, „Model egzodusa: Istarski II grande esodo 1945.-1956. Godine“ u: *Dijalog povjesničara-istoričara*, Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2003, 307-326. Isti, „Dva egzodusa: hrvatski (1919.-1941.) i talijanski (1943.-1955.)“, *Adrias*, XV (2008), 129-165.

dugova kao i kaotičnost povijesnog trenutka srastaju s uzrocima političke, nacionalne i ideološke naravi.³¹

U opširnom osvrtu na “partizanske zločine” u Istri, kako ih ovaj historičar naziva svrstavajući ih u širi “model kaotičnih ratnih zločina”, presudnu razdjelnicu moralne naravi tvori razlika u ideološkoj zasadi zločina, između onih nacističkih i fašističkih te onih partizanskih i komunističkih. Prvi su imanentni ideologiji koja ih je potakla, drugi nisu. Dukovski se odlučuje za osudu svih zločina, ali praveći važnu razdiobu na premisi jesu li oni imali ili ne ideološko i plansko pokriće. On smatra da komunistički pokret nije bio eksplicitno zločinački. Time se starija jugoslavenska paradigma “neupitnosti čistoće NOB-a i KP” pomiče u pravcu “pravednih moralnih i političkih zasada antifašizma”, što je i jedno od načela službenog svjetonazora suvremene hrvatske države, uzdignuta u ustavnu kategoriju.³²

“Zločin fojbi na kraju se ipak može podvesti kao rezultat političkih borbi nakon rata u okvirima priznavanja državno-pravnog statusa Istre i razgraničenja s Italijom. Ne radi se dakle o političko-klasnom sukobu oko dominacije određenog političkog poretka već je čini se jednim dijelom motiviran nacionalnim razlozima u ostvarivanju oslobodilačkih ciljeva NOP-a. [...] Držim da je dijelom točna konstatacija [tršćanskog povjesničara R. Pupa, op. F.D.] kako je “revolucionarno nasilje primijenjeno u nacionalnom sukobu”.³³

U konceptima koje izvodi iz traumatičnih ratnih prilika: “zanos ustaničkih dana”, “euforija nepobjedivosti”, “mentalni stereotip seljačke *jacquerie*”, “pobjednik koji je uzurpirao pravo nad životom i smrti poraženih”, “kaotično razdoblje interregnuma”, dakle kategorijama koje možemo svrstati u ideologeme tzv. ljudske prirode i povijesnog usuda, pronalazi neku vrstu objašnjenja za nasilje, onda kada njegovo ishodište nije nedvojbeno političko. Naposljetku pristupa moralnoj osudi zločina i iskazuje pijetet prema žrtvama. S historicizacije “fojbi” prelazi na moralizaciju i emotivizaciju.

Dukovski već u naslovu svojih tekstova o iseljavanju Talijana pitanjem ističe ono što vidi kao glavni problem: je li “Egzodus - plan ili politička pogreška”.³⁴ Na

31 Isti, *Rat i mir istarski*, 144.

32 Isto, 144.

33 Isto, 148.

34 Isto, 218.

svoje pitanje on ne daje decidan odgovor, bar ne odmah i izravno, osim u jednom tekstu u kojemu izričito kaže: “Prema arhivskoj građi čini se da je u pitanju ova druga opcija [politička pogreška lokalnih vlasti]”.³⁵

U opsežnoj kontekstualizaciji fenomena talijanskog egzodusa autor navodi čitav niz razloga i okolnosti, njih tridesetak, koji su potakli odlazak Talijana. Umnažanjem i gomilanjem različitih uzorka, koje su potakle sve strane, gradi se “srednji i pomirljivi put” interpretacije: politička nesigurnost u Europi nakon rata; nametanje socijalističkog poretka; ekonomska kriza; stanje okupacije; nezadovoljstvo imućnijih slojeva nacionalizacijom privrede; neriješeni nacionalni problemi; uhićenja i represije Ozne; opća pravna i osobna nesigurnost nakon rata; nasilno odvođenje na radne akcije; rastuća napetost između Italije i Jugoslavije oko granica; nacionalna neravnopravnost prilikom agrarne reforme; odlazak obrazovanih i stručnih (talijanskih) kadrova zbog zapostavljanja i šikaniranja od strane nekih (slabo obrazovanih) pripadnika nove vlasti; prilika za lakim stjecanjem odnosno zadržavanjem talijanskog državljanstva (optacije); snažna i učinkovita službena i neslužbena promidžba talijanskih državnih institucija i medija koja je širila smušenost i paniku među talijanskim pukom u Istri; planski i neplanski pritisak jugoslavenskih vlasti na Talijane u Zoni B; psihološki učinak “fojbi” i pogubljenja “narodnih neprijatelja”.³⁶

Dukovski se izrijeком opredijelio za dva važna tumačenja. Prvo, po njemu nije postojala društvena elita koja je vodila iseljavanje ili povukla za sobom niže slojeve. I drugo, on je mišljenja da je “izbor [da se napusti zavičaj] učinjen slobodno”,³⁷ osim u nekim pojedinačnim slučajevima i u Puli gdje je pritisak lokalnih talijanskih nacionalističkih organizacija i talijanske propagande bio presudan za izbor gotovo svih da napuste grad.”³⁸Naslučuje se kako ostaje kod razmišljanja već uočenog kod drugih autora o “dobrovoljnom samoizgonu”, ali oslikavajući prilike u Istri daje do znanja kako je takav “težak životni izbor” bio posljedica niza povijesnih okolnosti i ponašanja i jugoslavenskih i talijanskih vlasti. Time se implicitno približava pojedinim talijanskim tumačenjima (Pupo) o “neizdrživom pritisku okoline”.³⁹ Dokaze kojima bi se potkrijepila tvrdnja o planiranom izgonu nije pronašao. Međutim, kada je već psihoza odlaska

35 Isti, “Dva egzodusa”, 145. I dalje u tekstu: “Egzodus talijanskog stanovništva iz Istre i Dalmacije nije planiralo tadašnje jugoslavensko, iako se o tome razmišljalo”.

36 Isti, “Egzodus talijanskog stanovništva iz Istre 1945.-1956.”, 633-667.

37 Isti, *Rat i mir istarski*, 225.

38 Isto.

39 R. PUPO, *Il confine scomparso. Saggi sulla storia dell'Adriatico orientale nel Novecento*. Trieste: IRSML FVG, 2007, 114.

prevladala, jugoslavenske vlasti nisu učinile ništa ne bi li ga zaustavile i time “pogriješile”. Isto kao i talijanske, kada su poticale istarske Talijane na odlazak.

Pritom se kategorija “pogreške” ili “niza grešaka”, svih strana (novih jugoslavenskih vlasti, službene talijanske politike, pojedinaca koji se odlučuju na odlazak,...) uklapa u izgradnju slike “kaosa”, “nekontroliranih događaja” i “ratnog vihora” koju je Dukovski konstruirao i kod prikaza likvidacija 1943. i 1945. Kod njega “pogreška” postaje historijski koncept pa slijedom toga može poslužiti i za historijsko tumačenje “egzodusa”. Problematično pritom postaje definiranje “greške”, preciziranje u odnosu na što je učinjena pogreška: neki prethodni naum ili cilj koji nije izvršen, neke moralne ili političke vrijednosti (suživot, nenasilje, mir). Čini se da ni “greška” na koncu ne može pobjeći ideološkoj naravi historiografske interpretacije.

Zaključak

Jugoslavenska historiografija i publicistika značajno doprinose konstrukciji službene historije utemeljene na titoističkoj varijanti antifašizma, herojskoj borbi jugoslavenskih naroda koja je i izrodila novu državu, “bratstvu i jedinstvu” jugoslavenskih “naroda i narodnosti”, i socijalističkom poretku kao ispravnom i pravednom. Zločini, nasilje, državni teror, političke čistke, obračuni, progoni,... sve su to slike koje se nisu smjele vezivati uz antifašistički pokret i socijalističku revoluciju. U toj prizmi problematika “fojbi” i “egzodusa Talijana”, bez obzira koji bili njihovi uzroci, nije ni po čemu posebno različita od one obračuna s “narodnim neprijateljima” i stradanja drugih političkih i nacionalnih skupina (ustaše, četnici, folksdojčeri). Narušavati “čistoću” NOB-a” nije bilo ni moguće, ni dopušteno. Jugoslavenska ratna i poratna štampa i nove institucije vlasti konstruiraju narativ o “herojskom antifašističkom ustanku hrvatskog i slovenskog stanovništva Istre” koje pod vodstvom komunista pobjeđuje u borbi za “povratak regije matici zemlji”. Afirmiraju se diskursi o međunacionalnoj suradnji ostvarenoj na antifašističkoj i klasnoj solidarnosti, a eliminiraju i cenzuriraju pripovijesti o nasilju i progonima. Demonizacija fašizma utječe na konstruiranje negativnih stereotipa o Talijanima, doprinosi davanju legitimiteta “obračunu s narodnim neprijateljima” i na procese upisivanja odgovornosti za masovnu emigraciju Talijana iz Istre isključivo na talijansku stranu.

U historiografiji stoga nije moglo biti prostora za partizansko nasilje u Istri za i nakon rata, kao i eventualne odgovornosti komunističkog rukovodstva za

iseljavanje Talijana. Tabuizacija “talijanskog nacionalnog pitanja u Istri” postaje dominantno sredstvo njegove negacije i zaboravljanja u funkciji održavanja neokaljane slike NOP-a u čiju konstrukciju se uključuje i historijska znanost. Za jugoslavensku historiografiju i javnost “zločina fojbi” nije bilo, već se radilo o ekscesima, pojedinačnim izgedima koji se u ratovima događaju. “Egzodus” nije progon, ili odlazak pod pritiskom, a ponajmanje etničko čišćenje, već se radi o dobrovoljnom odlasku optanata, pod utjecajem propagande talijanske vlade i reakcionarnih protujugoslavenskih krugova, a često i zbog osjećaja osobne odgovornosti pojedinaca za nedjela fašističkog režima ili o povratku neautohtonih Talijana u svoju domovinu.

U kriznim osamdesetim godinama uslijed postupnog rastakanja nosivih mitova jugoslavenskog socijalizma počinje proces detabuizacije, prvo u tekstovima i istupima pripadnika talijanske nacionalne manjine i predstavnika Unije Talijana, a potom i hrvatskih intelektualaca, književnika i novinara, a tek sporadično i povjesničara. Na tragu ranijih tekstova i oficijelne historije kod njih se učvrstio narativ o dobrovoljnoj naravi iseljavanja i eventualno ponekim greškama nove vlasti.

Ideološki okvir u novouspostavljenoj hrvatskoj državi preusmjerio je naglasak u interpretacijama s klasnog i državnog sukoba, na pretežito nacionalno čitanje konflikta u Istri. Počinje govoriti o prešućenoj i zatumljenoj povijesti koju treba razotkriti, o potrebi raščišćavanja odnosa, pomirenju, priznavanju i prihvaćanju odgovornosti. Apsolutni negacionizam, karakterističan za jugoslavensko razdoblje, je prevladan. Borba na sjevernom Jadranu čita se kao antifašističko i nacionalno oslobođenje od tuđinske vlasti. Unutar ta dva dominantna narativa svoje mjesto nalaze i prikazi nasilja i iseljavanja Talijana koji počinju biti utemeljeni na opsežnijim istraživanjima.

Broj žrtava partizanskog nasilja i likvidacije u rujnu 1943. i u proljeće 1945. uglavnom je preuzet iz novije talijanske znanstvene historiografije. Obrazloženje se pretežno stavlja u kontekst ratnog nasilja, odmazdi, suđenja po kratkom postupku u ratnim uvjetima, obračuna s “narodnim i klasnim neprijateljima” na široj jugoslavenskoj razini, likvidacija okorjelih fašističkih nasilnika, shvatljive reakcije dugo ugnjetavanog stanovništva. Teza o likvidacijama na nacionalnoj osnovi se pobija, uz ogradu da je moglo biti ekscesa uzrokovanih izjednačavanjem fašista s Talijanima nakon dugotrajne diskriminacije i opresije koju su provodili talijanska država i fašistički režim. Uglavnom je napuštena ranija crno-bijela distinkcija po kojoj su oni koji odlaze ili fašisti, ili osjećaju teret kolektivne odgovornosti, nečistu savjest, dok su Talijani koji ostaju odani ideji socijalističkog internacionalizma, partizani i komunisti. Opstaju neke druge strategije umanjivanja tragičnosti

talijanske emigracije. To su u prvom redu učestalo uparivanje “drugog egzodusa” naspram “prvoga” kada pod fašističkom represijom odlaze Hrvati i Slovenci. U navođenju uzroka, uz njihovo nagomilavanje i umnožavanje, uočljiva je i stalna dijalektika “dobrovoljno” – “pod prisilom”, koja uglavnom ostaje nerazriješena, premda kod nekih autora prevagu odnosi “samoizgon”. Kao nova historijska kategorija javlja se “greška” u odluci za odlaskom (kod istarskih Talijana) ili u odluci da se odlazak nije pokušao spriječiti (kod jugoslavenskih vlasti). Ako se već mora imenovati krivce, onda su to svi pomalo.

SUMMARY

FROM THE FATE OF HISTORY TO A FATAL ERROR: CROATIAN HISTORIOGRAPHY ON “FOIBE” AND “ISTRIAN EXODUS”

Franko DOTA

From the fate of history to a fatal error: Croatian historiography on “foibe” and “Istrian exodus”. The author traces the dominant and most salient elements of discursive and narrative structures in the Croatian historiography on the phenomena known as “foibe” (executions of Italians in Istria during and after the WWII) and “Italian exodus” (forced migration after the war). The text summarizes some of the conclusions in the book written on the same subject and published in 2010 in Croatia.

UDK 94(497.5-15)''19''

ISSN 1846-3223

ČASOPIS ZA POVIJEST
ZAPADNE HRVATSKE
WEST CROATIAN
HISTORY JOURNAL

Monografski broj / Special Issue

SJEVERNOJADRANSKI
POVIJESNI PANOPTIKUM
UPPER ADRIATIC
HISTORICAL PANOPTICON

uredili/edited by:

Vanni D'Alessio - Mila Orlić

GODINA VI. i VII.

RIJEKA, 2011.-2012.

SVEZAK 6. i 7.

Časopis za povijest Zapadne Hrvatske
West Croatian History Journal

Izdavač / Publisher:

Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci
Department of History, Faculty of Social Sciences and Humanities, University of Rijeka
Sveučilišna avenija 4, Kampus Trsat, 51000 Rijeka, Hrvatska/Croatia
tel +385(0)51/265-638

Za izdavača:

Predrag ŠUSTAR

Urednički kolegij / Editorial Board:

John ASHBROOK (Sweet Briar College), Pamela BALLINGER (University of Michigan), Daniel BARIC (Université François-Rabelais, Tours), Vesna BAUER MUNIĆ (Sveučilište u Rijeci), Emilio COCCO (Università di Teramo), Maja ČUTIĆ GORUP (Sveučilište u Rijeci), Vanni D'ALESSIO (Sveučilište u Rijeci / Università di Napoli), Darko DAROVEC (Univerza na Primorskem, Koper), Franko DOTA (Sveučilište u Rijeci), Mila DRAGOJEVIĆ (The University of the South, Sewanee TN), Darko DUKOVSKI (Sveučilište u Rijeci), Guido FRANZINETTI (Università del Piemonte orientale, Alessandria), Kosana JOVANOVIĆ (Sveučilište u Rijeci), Aleksej KALC (Univerza na Primorskem, Koper), Heike KARGE (Universität Regensburg), Borut KLABJAN (Univerza na Primorskem, Koper), Mila ORLIĆ (Sveučilište u Rijeci), Gherardo ORTALLI (Università di Venezia), Vjeran PAVLAKOVIĆ (Sveučilište u Rijeci), Maja POLIĆ (Zavod za povijesne i društvene znanosti HAZU, Rijeka), Dominique REILL (University of Miami), Ludwig STEINDORFF (Christian Albrechts Universität zu Kiel), Sabine RUTAR (Institut für Ost- und Südosteuropaforschung, Regensburg), Franjo ŠANJEK (Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti), Fabio TODERO (Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione in Friuli Venezia Giulia, Trieste)

Ovaj broj uredili / This issue's editors:

Vanni D'ALESSIO (glavni urednik / Editor in Chief),
Mila ORLIĆ (zamjenica glavnog urednika / Vice Editor in Chief)
Kosana JOVANOVIĆ (tajnica - urednica prikaza knjiga / Secretary - Book Review Editor)

Suradnici/Collaborators:

Emma UDOVIČIĆ, Lana OREŠKI, Vedran SULOVSKEY

Jezična redakcija:

Autorska

Grafička priprema:

Jan HYRAT

Kontakti/Contacts:

Vanni D'ALESSIO
dalessio@ffri.hr
tel +385(0)51/265-638

Sadržaj

Proslov	8
Foreword	9

Pogledi na Sjeverojadranski prostor i njegovu historiografiju **Views on the Upper Adriatic and its Historiography**

Mila ORLIĆ Javni diskursi, nacionalne memorije i historiografija na sjevernojadranskom prostoru	13
Raoul PUPO Alcuni problemi di storia comparata: l'alto Adriatico dopo le due guerre mondiali	23
Raoul PUPO Neki problemi komparativne povijesti: sjeverni Jadran nakon dva svjetska rata	33
Guido FRANZINETTI The Former Austrian Littoral and the Rediscovery of Ethnic Cleansing	43
Vanni D'ALESSIO Ponad Egzodusa i Fojbi. Nova talijanska literatura o "Istočnoj granici"	55
Franko DOTA Od usuda povijesti do fatalne greške: hrvatska historiografija o stradavanju i iseljavanju Talijana Istre i Rijeke	77

Nova istraživanja o Sjevernom Jadranu **New Research on the Upper Adriatic**

Milan RADOŠEVIĆ Higijenske i zdravstvene prilike u zapadnoj Hrvatskoj između dva svjetska rata s posebnim osvrtom na Istru	99
Marko MEDVED Razmišljanje o nekim historiografskim problemima višenacionalne Riječke biskupije (1925.-1969.)	125

Nevenka TROHA The Slavic-Italian Brotherhood. Aspects of the Role the Italians had in the Slavic-Italian Anti-Fascist Union	149
Andrea ROKNIĆ BEŽANIĆ Uspostava i organizacija civilnih i vojnih vlasti u poslijeratnoj Rijeci	163
Gloria NEMEC Processi di formazione della minoranza italiana, memorie e interpretazioni sul tema delle opzioni	179
Gloria NEMEC Procesi formiranja talijanske manjine, pamćenje i interpretacije problematike “optacija”	211
Prikazi i izvještaji	
Reviews and Notes	
Piero PURINI Metamorfosi etniche. I cambiamenti di popolazione a Trieste, Gorizia, Fiume e in Istria 1914-1975 (Milan MARTUSLOVIĆ)	245
Marino MANIN Istra na raskrižju: O povijesti migracija pučanstva Istre (Ivan ŽAGAR)	251
Slaven BERTOŠA Osebjuno mjesto Austrijske Istre: lupoglavski kraj u srednjem i novom vijeku (Matija DRANDIĆ)	255
The Royal Body Conference (Kosana JOVANOVIĆ)	260
36. Pazinski memorijal - znanstvenostručni skup (Ivan ŽAGAR)	267
Upute budućim autorima	272
Guidelines for future submissions	273